

Determinanty vztahu k ochraně životního prostředí

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Determinants in the Relationship to the Protection of the Environment

Abstract: Accumulated research findings demonstrate associations between environmentalism and standard social structural categories. Among these are age, education, gender, political ideology, religion, and place of residence. Socio-demographic variables are usually less effective in explaining differential support for environmental issues than political ideology and social psychological variables, including attitudes, beliefs, and worldviews. The author uses Czech data from the 1993 and 2000 International Social Survey Programme (ISSP) module on the environment. She compares the results from these surveys and verifies some known hypotheses and theories that predict environmental behaviour by means of socio-demographic and social psychological variables.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 4: 479-498)

Literaturu o determinantech vztahu k životnímu prostředí lze rozdělit do tří hlavních proudů. První proud se zaměřuje zejména na sociodemografické faktory, druhý si všímá hodnot, přesvědčení a dalších sociálně-psychologických vlastností. Třetí proud kombinuje oba přístupy. Nelze říci, že by všechny studie docházely ke stejným nebo alespoň podobným výsledkům. Domnívám se, že potíží je v tom, že studie jsou často nesrovnatelné, neboť vztah k životnímu prostředí je málokdy operacionalizován stejně. Badatelé jsou totiž omezeni tím, co jim to které šetření, které mají k dispozici, poskytuje. Dalším důvodem, proč jsou výsledky někdy protichůdné nebo málo přesvědčivé, je ta skutečnost, že asociace mezi vztahem k životnímu prostředí a výše zmíněnými faktory a vlastnostmi nebývají většinou příliš silné. Stačí jen trochu jinak položená otázka, jen trochu jiná operacionalizace a jiný soubor dotazovaných a co bylo v jedné práci prezentováno jako prokázané, je v další popřeno. Doposud se nepodařilo nalézt opravdu silné faktory, které by uspokojivě vysvětlily variabilitu v proměnných charakterizujících vztah k životnímu prostředí.

Z početných studií, které byly uskutečněny během posledních 25 let, se zdá, že ze sociodemografických faktorů se nejčastěji uplatňuje věk a vzdělání. Lidé mladší a vzdělanější mívají lepší vztah k životnímu prostředí, ačkoliv ani toto zjištění nelze považovat za naprosto jisté, jak ukazují Samdahl a Robertson [1989]. Ostatní faktory jako pohlaví, příjem, třída, povolání nebo průmyslový sektor nemají už tak přesvědčivý vliv. Trochu lépe je na tom velikost místa bydliště, kdy se celkem konzistentně ukazuje, že městské obyvatelstvo má lepší vztah k životnímu prostředí než venkovské [např. Samdahl a Robertson 1989, Davidson a Freudenburg 1996]. Hodně úsilí bylo věnováno i studiu případné souvislosti mezi náboženstvím a vztahem k životnímu prostředí [např. Eckberg a

*) Práce byla podpořena Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/99/1129).

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail rehakova@soc.cas.cz

Blocker 1996, Guth, Green, Kellstedt a Smidt 1995]. Ani zde však nejsou výsledky jednoznačné. Totéž platí o politické ideologii [např. Rohrschneider 1993].

Ze sociálně-psychologických faktorů včetně hodnot, přesvědčení, světonázorů, jejichž vliv na vztah k životnímu prostředí byl v literatuře studován, zmiňme teorii post-materialismu Ronalda Ingleharta [např. Inglehart 1990, 1997, Kidd a Lee 1997, Brechin a Kempton 1997, Abramson 1997, Dunlap a Mertig 1997, Pierce 1997, Lee a Kidd 1997], ideologie individualismu, fatalismu, rovnostářství a hierarchického uspořádání, které vyplývají z kulturní teorie Mary Douglasové, známé též pod názvem grid/group analysis, který je do češtiny těžko přeložitelný [např. Caultkins 1999, Coughlin a Lockhart 1998, Ellis a Thompson 1997]. Patří sem rovněž koncept, pro který se ujal název nové environmentální paradigma, nebo sebepřesahující hodnoty definované jako ochota přispívat ke kolektivnímu blahu nejen lidí, ale i přírody a ochota změnit *status quo* [např. Dalton a Rohrschneider 1998, Karp 1996]. Pokud bylo možné sledovat vliv těchto faktorů současně se sociodemografickými, ukázaly se obvykle silnějšími sociálně-psychologické, i když ani tyto nepůsobí vždy a všude stejně a jednoznačně [např. Dietz, Stern a Guagnano 1998, Samdahl a Robertson 1989].

Podkladem pro tuto stať jsou výzkumy ISSP – Životní prostředí z roku 1993 a 2000. Jde o mezinárodní výzkumy a dotazníky jsou výsledkem práce mezinárodního týmu odborníků.¹ Výběrové soubory byly získány pravděpodobnostním výběrem ze základního souboru obyvatel České republiky starších 18 let a mají velikost cca 1 000 a 1 200. Cílem je zjistit vztah obyvatel k životnímu prostředí a jeho ochraně a porovnat ho se zjištěními z roku 1993 a dále nalézt faktory, které ovlivňují ochotu obyvatel České republiky přinášet oběti pro ochranu životního prostředí a vyvíjet aktivity ve prospěch ochrany životního prostředí. K tomuto cíli se dostaneme postupně přes zkoumání postojů k vědě a k přírodě, znalostí z oblasti vědy a environmentálních znalostí, přes intenzitu vnímání různých faktorů, které ohrožují životní prostředí ap. Směr bádání je určen některými existujícími teoriemi a hypotézami, které budou dále stručně popsány a limitován obsahem dotazníků.

Kulturní teorie a vztah k životnímu prostředí

Během sedmdesátých let minulého století antropoložka Mary Douglasová vyvinula dvou-rozměrný systém pro srovnávání kultur: začlenění do ohraničené sociální jednotky (*group*) a omezení pravidly (*grid*). Tyto dimenze jsou určeny dvěma centrálními otázkami: kdo jsem a jak bych se měl chovat. Podle Kempera a Collinse [1990] lze sociologicky tyto dimenze interpretovat jako moc (*grid*) a status (*group*). Moc je indikována stupněm hierarchie uvnitř skupin a legitimitou externích pravidel, status je vztažen ke stupni zvýraznění hranic mezi společenstvím a outsidersy, k síle příslušnosti k ostatním.

Čtyři typy definované touto teorií tvoří podle Douglasové stabilní sociální konfiguraci, která je spojena s odlišnými hodnotami nebo ideologiemi. Jsou to individualismus, fatalismus, hierarchie a rovnostářství. Individualistické prostředí je typické malým množstvím omezení a volným vytvářením sítí vztahů. Fatalistické prostředí je omezené vnějšími sociálními silami a postrádá výhody bezpečí uvnitř skupiny. Hierarchické prostředí je prostředí s jasnou hierarchickou strukturou a silnou legitimitou externích pravidel. Prostor rovnostářské nebo také sektářské zdůrazňuje skupinovou solidaritu, odsuzuje

¹) Autorka této stať se na tvorbě dotazníků nepodílela a nemohla tak ovlivnit jejich obsah.

velké sociální rozdíly a preferuje kolektivní rozhodnutí dosažené pomocí diskuse, nikoliv podle externích pravidel.

Teorie kulturní dispozice, která má široké uplatnění, má své místo i ve zkoumání zdrojů environmentálních postojů. Douglas a Wildavsky [1982] se domnívají, že environmentální aktivismus je zakoreněn v rovnostářském prostředí. Tvrdí, že přijetí názoru o křehkosti přírody a o dalekosáhlých důsledcích jejího poškození pro lidstvo samé pomáhá rovnostářům ospravedlňovat zásahy, které omezují aktivity podnikatelů ve jménu kolektivismu. Jako další příklad uvádějí tyto badatelé myšlenku o vyčerpitelnosti neobnovitelných zdrojů, která podle nich vyhovuje rovnostářům proto, že jim nabízí ospravedlnění regulace a redistribuce limitovaných zdrojů. Kladné korelace mezi rovnostářstvím a novým ekologickým vědomím nebo názorem, že na ochranu a zlepšení životního prostředí se věnuje příliš málo peněz, najdeme například u Ellise a Thompsona [1997].

V dotazníku z roku 2000 bylo zařazeno i následujících osm výroků za účelem identifikace čtyř typů kulturní teorie.

	% odpovědí rozhodně nebo spíše souhlasím
1. <i>Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře.</i>	42,6
2. <i>Lidé mohou ve svém životě měnit jen málo.</i>	34,4
3. <i>Jeden z problémů dnešních lidí je, že příliš často odporují autoritám.</i>	31,4
4. <i>Lidé, kteří mají peníze, by si je měli užít.</i>	62,9
	% odpovědí rozhodně nebo spíše nesouhlasím
5. <i>Všechny společnosti mají nerovnosti, do kterých je lépe nezasahovat.</i>	48,2
6. <i>Když bereme v úvahu všechny okolnosti, svět se mění k lepšímu.</i>	35,2
7. <i>Jsou chvíle, kdy by lidé měli naslouchat svému svědomí spíše než dodržovat zákony.</i>	21,7
8. <i>Soukromé podniky musí být kontrolovány na ochranu zájmu všech.</i>	9,2

Respondenty, kteří současně souhlasili s prvním výrokem a nesouhlasili s pátým, označíme jako rovnostáře. Je jich 19,4 %. Pokud bychom připustili nejvýše u jednoho výroku z této dvojice i váhavou odpověď, ani souhlas, ani nesouhlas, bylo by takto definovaných rovnostářů 35,8 %.² Respondenty, kteří současně souhlasili s druhým výrokem a nesouhlasili s šestým, označíme jako fatalisty. Je jich 12,3 %. Připustíme-li nejvýše u jednoho výroku z této dvojice i váhavou odpověď, je takto definovaných fatalistů 28,6 %. Respondenty, kteří současně souhlasili se třetím výrokem a nesouhlasili se sedmým, nazveme hierarchisty. Těch je 7,9 % a připustíme-li nejvýše u jednoho výroku z této dvojice i váhavou odpověď, dostaneme se k 17,1 %. Respondenty, kteří současně souhlasili se čtvrtým výrokem a nesouhlasili s osmým, označíme za individualisty. Takových je jen 5,4 %. Změkčíme-li kritérium obdobně jako u definic předešlých typů, dostaneme se na 12,6 %.³ Za účelem zkoumání role kulturních typů ve vztahu k životnímu prostředí vy-

²⁾ Nevím, je-li to specialita pouze českých dat, ale proměnné spojené s prvním a pátým výrokem jsou spolu kladně, i když slabě korelované, zatímco bychom očekávali zápornou korelovanost.

³⁾ I zde jsou proměnné kladně, i když slabě korelované, zatímco by měly být záporně korelované.

tvoríme dichotomické proměnné *Egal*, *Fatal*, *Hier* a *Indi*.⁴ Proměnná *Egal* nabývá hodnotu jedna tehdy, když respondent vyslovil souhlas s prvním a současně nesouhlas s pátým výrokem. Nabývá hodnotu nula tehdy, když se respondent k oběma výrokům vyjádřil, ale jinak, než je uvedeno v předchozí větě. Analogicky jsou definované proměnné *Fatal*, *Hier* a *Indi*.

Postmaterialismus a vztah k životnímu prostředí

Je zájem o ochranu životního prostředí podmíněn zhoršujícími se životními podmínkami, nebo je to důsledek sociálně-ekonomického pokroku vyspělých demografií? Inglehart [1990, 1997] se domnívá, že zvětšující se blahobyt a rozvoj moderního sociálního státu zaručuje obyvatelstvu základní fyzické a ekonomické zabezpečení. V důsledku toho zejména mladší generace posunují své priority směrem k nematerialistickým, jako jsou například sebevyjádření, svoboda volby životního stylu, politická participace, sociální rovnost a zájem o neekonomická témata, jakým je například kvalita životního prostředí. Hnací silou environmentálního hnutí, obdobně jako mírového nebo ženského hnutí, je podle této teorie nesouhlas se stylem politiky, který je vytvářen elitami.

Tři hodnotové typy vytvoříme pomocí Inglehartovy čtyřpoložkové baterie, ze které má respondent nejprve vybrat podle jeho názoru nejvyšší prioritu, nejdůležitější věc, kterou by měla Česká republika dělat. Posléze má vybrat druhou nejdůležitější věc. Priority jsou formulovány následovně: A) Udržovat v zemi pořádek. B) Dát lidem možnost více mluvit do rozhodnutí vlády. C) Čelit růstu cen. D) Chránit svobodu projevu a slova. Priority A a C jsou spojeny s fyzickou a ekonomickou nejistotou a jsou považovány za materialistické hodnotové priority. Priority B a D, které zdůrazňují sebevyjádření a kvalitu života, jsou považovány za postmaterialistické.

Podle Ingleharta je *materialista* definován jako člověk, který vybral priority A a C bez ohledu na pořadí. *Postmaterialista* je definován jako člověk, který vybral priority B a D bez ohledu na pořadí. *Smíšený* je definován jako člověk, který vybral priority A a B nebo A a D nebo B a C nebo C a D, pořadí nehraje roli.⁵ Jak ukázala Řeháková [2001] a Soukup [2001], vztah k životnímu prostředí je u postmaterialistů nejlepší. Postmaterialisté jsou více přesvědčeni o vážnosti ekologické krize, méně sdílejí víru ve všespásitelnost ekonomického růstu, jsou ochotnější k omezením svého životního stylu ve prospěch ochrany životního prostředí, častěji omezují jízdy autem, podepisují petice na ochranu životního prostředí ap.⁶

⁴ Vzhledem k nízkým, a někdy dokonce opačným korelacím nelze vytvořit škály. Je také sporné, zda vybrané výroky skutečně definují čtyři kulturní typy podle příslušné teorie. Mějme proto stále na paměti, jak vznikly.

⁵ Jeden z anonymních recenzentů této stati upozorňuje v této souvislosti na Scherhornovu typologii [Scherhorn 1993, 1995] a lituje, že zde nebyla použita. Jeho litoť sdílím, ale bohužel data výzkumů, která zde analyzuji neobsahují informace, které by mně dovolily tuto typologii vytvořit. Scherhornova typologie byla u nás použita na příklad Kellerem, Gálem a Fričem [1996]. Scherhorn patří mezi kritiky Inglehartova přístupu. Sám definuje čtyři typy, a to podle vztahu ke konzumu a podle úrovně pocitu zodpovědnosti za přírodu.

⁶ Později se ukáže, že v kontextu dalších vysvětlujících faktorů není vliv postmaterialistických hodnot zdaleka tak silný, jak by se mohlo zdát z těchto dvourozměrných vztahů.

Politická ideologie a vztah k životnímu prostředí

Jak přesvědčivě argumentuje Paehlke [1989], environmentalismus není ani levý, ani pravý. Nicméně například Rohrschneider [1993] ve své studii ukazuje, že lidé v Německu a v Nizozemí, kteří vyznávají postmaterialistické hodnoty a jsou levicově orientovaní, častěji než ostatní podporují environmentální skupiny. Rovněž studie Ellise a Thompsona [1997] zpochybňuje autonomní Paehlkeovu tezi, když ukazuje silný vztah mezi environmentálními postoji a ideologickým sebezařazením na škále liberální-konzervativní a rovněž mezi environmentálními postoji a stranickou identifikací demokrat-republikán.⁷ Liberálové a demokraté častěji prokazovali ekologické vědomí, více se zajímali o problémy životního prostředí a častěji se domnívali, že na zlepšení a ochranu životního prostředí se věnuje málo peněz. Tyto závěry jsou podpořeny i ve statích Samdahl a Robertson [1989], Dietz, Stern a Guagnano [1998].

Za účelem prověření vlivu politické ideologie na vztah k životnímu prostředí využijeme proměnnou *Polor*, která nabývá hodnot od jedné do deseti a charakterizuje sebezařazení respondenta na škále levice-pravice. Nižší hodnoty jsou spojeny s levicovou orientací, vyšší s pravicovou. Průměrná hodnota v roce 2000 je 5,94, tedy mírně vychýlená doprava. Kromě dimenze levice-pravice existuje v politickém spektru i dimenze autoritář-liberál, která se prosazuje už i u nás [viz např. Matějů a Vlachová 1998]. Z postojů respondentů k výroky *Mladí lidé dnes neuznávají tradiční hodnoty, Za některé zločiny je nejvhodnějším trestem trest smrti, Školy by měly učit děti uznávat autoritu, Právem je třeba řídit se vždy, dokonce i když určitý zákon je špatný, Cenzura filmů a časopisů je nutná pro udržení morálních norem, Lidé, kteří porušují právo, by měli dostat přísné tresty*, vytvoříme součtový index (škálu), který nazveme *Autlib*. Škálové hodnoty jsou vytvořeny součtem kódů⁸ postojů respondenta ke každému z výroků a tento součet je následně vydělen šesti. Škálová proměnná nabývá hodnot od jedné do pěti, nižší hodnoty jsou spojeny s autoritáři, vyšší s liberály.⁹ Průměrná hodnota škály *Autlib* je 2,32, tedy vychýlená směrem k autoritářům.¹⁰

Náboženství a vztah k životnímu prostředí

Práce věnované zkoumání vztahu mezi náboženstvím a životním prostředím se většinou snaží vypořádat s diskutabilní myšlenkou Whitea [1967], podle které křesťanství, zejména hebrejsko-křesťanské mýty o stvoření světa přímo nabádají k panskému a panovačnému postoji ke světu. White se totiž domnívá, že zbavení přírody posvátnosti (odsvěcení) v knize Genesis 1 má za následek, že křesťané nahlíží na přírodu jako na něco, co má primární hodnotu v tom, že slouží lidstvu a co je výlučně pod jeho vládou. Lidé žijící v takové kultuře pak mají bezpochyby sklony nestarat se o stav přírody, neboť se hlavně orientují na její vykořisťování. Vědci se prou, jestli příběh o stvoření skutečně podporuje představu lidského panování nad přírodou, nebo jestli připouští i jistý správcovský či pastýřský prvek, který je přítomen v knize Genesis 2. Kohák [1998] nesouhlasí s Whiteo-

⁷) Výzkum byl prováděn ve Spojených státech.

⁸) 1 = rozhodně souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = ani souhlas ani nesouhlas, 4 = spíše nesouhlasím, 5 = rozhodně nesouhlasím.

⁹) Koeficient reliability škály *Autlib* je 0,57.

¹⁰) Hodnota Pearsonova koeficientu korelace mezi škálami *Polor* a *Autlib* je sice významně odlišná od nuly, ale není velká, jen 0,143. Autoritářství je spojeno s levicovou orientací, libertariánství s pravicovou.

vou nejradikálnější tezí, že křesťanství je příčinou ekologické krize, ale domnívá se, že představa panství nad přírodou je jedním z motivů, které si lidé z křesťanství mohou odnést.¹¹

Eckberg a Blocker [1996] našli určitou podporu pro Whiteovu tezi, ale nenalezli podporu pro tezi pastýřské odpovědnosti. Celá věc však není tak jednoduchá, protože našli i proenvironmentální efekty, i když slabé, jako například efekt náboženské participace.¹² Autorům se také zdá, že efekt křesťanské teologie je zejména efekt fundamentalismu a sektářství. Z práce Gutha, Greena, Kellstedta a Smidta [1995] se zase naopak dozvídáme, že pravidelní návštěvníci bohoslužeb a silně věřící mají horší vztah k životnímu prostředí než ostatní. Tito autoři si také všimají faktu, že křesťanství zahrnuje velice mnoho různých proudů, které se ve vztahu k životnímu prostředí značně odlišují. Například pozorovali, že američtí evangelici vyjadřují ochraně životního prostředí nejmenší podporu, katolíci jsou jí nakloněni poněkud více, nejvíce proenvironmentální jsou však sekulární Američané. Téměř všechny vztahy, které autoři našli, se projevovaly jen na dvourozměrné úrovni a při zahrnutí dalších vysvětlujících proměnných vymizely.

Data o organizovaném náboženství, která mám k dispozici, se týkají pouze náboženského vyznání a četnosti návštěv bohoslužeb. Proměnná zkonstruovaná tak, aby současně vyjadřovala oba tyto aspekty, nesouvisí významně s žádnou z proměnných, které budu později využívat jako charakteristiky vztahu k životnímu prostředí, a proto se organizovaným náboženstvím nebudu dále zabývat. Místo toho použiji názor na povahu přírody a vztah k víře. Podle Koháka [1998] prvotním lidským postojem k přírodě je jednoznačné podřízení lidského života rytmu přírody. Příroda je středem všeho smyslu a zdrojem vši hodnoty, úkolem člověka je žít v souladu s řádem a rytmem přírody. S představou, že všechna hodnota se odvozuje od člověka a všechna příroda mu slouží, se obvykle setkáváme až u vyspělých civilizací.

Respondenti se měli vyjádřit, který z výroků se nejvíce blíží jejich názoru:

Rok výzkumu	% respondentů, kteří výrok vybrali	
	1993	2000
<i>Příroda je posvátná, protože je stvořená Bohem.</i>	14,0	13,5
<i>Příroda má duchovní rozměr, je posvátná sama o sobě.</i>	38,3	28,2
<i>Příroda je důležitá, ale ne duchovní či posvátná.</i>	47,6	58,3

¹¹) Jeden z anonymních recenzentů mi vytýká nepřesnost ve výkladu Whiteova názoru a odvolává se na jiné autory (na příklad J. Kayovou a L. Steffena), kteří ukázali (citují recenzenta), že nešlo o autentický text knihy Genesis, ale spíše o interpretace smyslu pojmu „panství“, přičemž dominium znamenalo svěšené území a dominace znamenala ovládání, moc. Ukázali zde na vliv odlišných historických socio-kulturních kontextů. Původní aramejský text mluvil řečí pastevců závislých na přírodě (dominium bylo člověku svěšeno do správy a bůh trestal nadužívání moci), kdežto pozdější řecké a latinské překlady již hovořily řečí civilizace, městského prostředí s pocitem značné nezávislosti na přírodě (konec citace z recenze). Nejsem historička a badatelka na tomto poli a v jednom odstavečku nemohu postihnout všechny nuance problému. Snažila jsem se pouze nastínit, kde jsou kořeny trvalého zájmu sociologů, zda křesťanská ideologie působící prostřednictvím různých církví negativně ovlivňuje vztah k životnímu prostředí.

¹²) Náboženská participace byla škálová proměnná, která vznikla ze čtyř položek: členství v církevních organizacích, četnost návštěv bohoslužeb, intenzita náboženského přesvědčení, důvěra v organizované náboženství.

Procento lidí zastávajících názor, že příroda je posvátná, protože je stvořená Bohem, se nezměnilo, ale zastoupení názoru, že příroda má duchovní rozměr, že je posvátná sama o sobě, významně kleslo na úkor vzrůstu zastoupení názoru, že příroda je důležitá, ale ne duchovní či posvátná. V regresních analýzách budu pracovat s dichotomickou proměnnou **Příroda**, která nabývá hodnoty jedna, jestliže respondent vybral první nebo druhý výrok, tj. jestliže příroda je pro něj posvátná či duchovní ať už sama o sobě, nebo proto, že ji stvořil Bůh. Proměnná **Příroda** nabývá hodnoty nula, jestliže respondent vybral třetí výrok, tj. jestliže přírodu nepovažuje za duchovní či posvátnou.

Respondenti měli dále vybrat z předepsaných odpovědí tu, která se nejvíce blíží jejich představám o Bohu: 1. *Nevěřím v Boha*, 2. *Nevím, zda Bůh je, a nevěřím, že se to dá zjistit*, 3. *Nevěřím v zosobněného Boha, ale věřím v nějakou vyšší moc*, 4. *Někdy se mi zdá, že v Boha věřím, a někdy, že ne*, 5. *I když mám pochybnosti, cítím, že v Boha věřím*, 6. *Vím, že Bůh skutečně existuje a nepochybuji o tom*. Některé odpovědi jsem sloučila a to tak, aby výsledná proměnná měla kategorie *nevěřím* (původní odpověď číslo 1), *nevím, nejsem si jist(a)* (odpovědi číslo 2 a 4), *věřím* (odpovědi číslo 3, 5 a 6, které zahrnují víru v Boha v osobním pojetí, v Boha bez další specifikace a víru ve vyšší moc).

Rok výzkumu	Nevěřím	Nevím	Věřím ¹³
1993	28,5	23,3	48,3
2000	28,5	22,2	49,3

Pro vícerozměrné analýzy vytvoříme proměnné **Věří**, **Neví** a **Nevěří**. **Věří** = 1, jestliže respondentova odpověď patří do kategorie *věřím* a **Věří** = 0, jestliže patří do kategorie *nevím* nebo *nevěřím*. **Neví** = 1, jestliže respondentova odpověď patří do kategorie *nevím* a **Neví** = 0, jestliže patří do kategorie *nevěřím* nebo *věřím*. **Nevěří** = 1, jestliže respondentova odpověď patří do kategorie *nevěřím* a **Nevěří** = 0, jestliže patří do kategorie *nevím* nebo *věřím*.

Nové environmentální paradigma

Řada badatelů se domnívá, že rostoucí zájem o problematiku životního prostředí mezi obyvateli vyspělých průmyslových zemí je vyvolán novými hodnotami, které odrážejí rozvoj širšího nového environmentálního vědomí známého jako nové environmentální paradigma. Jádrem tohoto nového vědomí je sounáležitost mezi lidstvem a přírodou, zejména názor, že lidské potřeby a hodnoty by už neměly být nadále prvořadě, že příroda by měla být ceněna pro sebe samu, nikoliv jako zdroj uspokojování lidských potřeb. S těmito názory by měl jít ruku v ruce menší důraz na ekonomický růst, skepse k vědě a k technologiím a také nové chování ke zvířatům a přírodě vůbec.

¹³⁾ Údaje jsou v procentech.

Respondentům byly předloženy následující výroky, k nimž měli zaujmout svá stanoviska pomocí pěti variant odpovědi od rozhodně souhlasím až po rozhodně nesouhlasím.

Výrok	% souhlasných odpovědí ¹⁴	
	1993	2000
<i>Příliš často věříme vědě a nedostatečně svým pocitům a víře.</i>	58,9	43,3
<i>Celkově vzato, moderní věda přináší více škody než užitku.</i>	26,7	22,0
<i>Téměř vše, co v moderním světě děláme, škodí životnímu prostředí.</i>	40,0	40,5
<i>Ekonomický růst vždy škodí životnímu prostředí.</i>	35,5	24,7
<i>Na planetě Zemi nemůžeme pokračovat v podpoře populačního růstu v jeho dnešní míře.</i>	-	45,9
<i>Je správné používat zvířata při lékařských pokusech, pokud to může zachránit lidské životy.</i>	82,8	67,2

První dva výroky vyjadřují skepsi k vědě. Uvedená procenta souhlasných odpovědí dokládají, že skepse k vědě významně poklesla. Mínění o celkovém dopadu lidské činnosti na životní prostředí v moderním světě se nezměnilo. Zato o škodlivosti ekonomického růstu je přesvědčeno v roce 2000 významně méně lidí, než tomu bylo v roce 1993. Pátý výrok byl předložen jen v roce 2000. Jediné stanovisko, které by podpořilo hypotézu, že nové environmentální vědomí je u nás na postupu, je stanovisko k pokusům na zvířatech, kdy počet zastánců pokusů významně poklesl a počet odpůrců významně stoupl ze 7,6 % na 17,9 %.¹⁵ Posuny v názorech na přírodu, které jsem konstatovala v části pojednávající o roli náboženského vyznání jen dokreslují, že novému environmentálnímu vědomí se u nás příliš nedaří.

Pro účely dalších analýz vytvoříme z prvních čtyř výroků škálu *NEP*, která bude měřit nové environmentální vědomí.^{16 17} Škálové hodnoty jsou vytvořeny součtem odpovědí respondenta na každou položku, který je posléze vydělen číslem čtyři. Maximální skóre škály je pět, to když respondent rozhodně souhlasil s každým z prvních čtyř výroků. Minimální skóre je jedna, když respondent rozhodně nesouhlasil s každým z prvních čtyř výroků. Představitelé nového environmentálního vědomí jsou charakterizováni vyššími škálovými hodnotami. Průměrné hodnoty proměnné *NEP* jsou 3,01 v roce 1993 a 2,84 v roce 2000. Pokles je významný, což znamená ústup nového environmentálního vědomí.

¹⁴) Souhlasné odpovědi jsou odpovědi *rozhodně souhlasím* nebo *spíše souhlasím*. Dopočet do 100 % tvoří odpovědi *ani souhlas, ani nesouhlas, spíše nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím*.

¹⁵) Pro srovnání uvedme, že ve Velké Británii v roce 1993 s pokusy na zvířatech nesouhlasilo 31 % respondentů, což je čtyřikrát více než ve stejném roce u nás.

¹⁶) Vybrala jsem jen první čtyři položky, abych docílila co možná největší spolehlivost škály, která ani poté není dobrá. Cronbachův koeficient spolehlivosti je 0,55 pro rok 1993 a 0,57 pro rok 2000. Doporučená hodnota v literatuře bývá 0,70 (viz Spector [1992]). Ukazatelem stavu nového environmentálního vědomí je ovšem také názor na přírodu vyjádřený v kategoriích proměnné *Příroda*. Stejně položky, ale i další, které nemám k dispozici, použili ve škále měřící nové environmentální vědomí Witherspoon [1994] a Dalton s Rohrschneiderem [1998].

¹⁷) Anonymní recenzent vyslovuje názor, který sdílí spolu s L. Milbraithem nebo s R. Paehlkem, že (cituji recenzenta), pojem „nové environmentální paradigma“ je určitou konstrukcí sociokulturního postoje, jehož konzistenci nelze zjišťovat empirickými anketami. Neupírám recenzentovi ani dalším právo na tento názor, ale v literatuře, ze které jsem čerpala, se takto běžně postupovalo.

Dále byly předloženy respondentům výroky, které slýcháváme od ekonomů, či obecněji od lidí, kteří zlehčují obavy o životní prostředí.

Výrok Rok výzkumu	% souhlasných odpovědí ¹⁸	
	1993	2000
<i>Moderní věda vyřeší naše problémy se životním prostředím bez velkých změn v našem způsobu života.</i>	20,6	24,2
<i>Příliš se staráme o budoucnost životního prostředí a nedostatečně o současné ceny a pracovní příležitosti.</i>	39,8	41,2
<i>Lidé si dělají příliš velké starosti, že lidský pokrok poškozuje životní prostředí.</i>	35,6	32,4
<i>Aby mohla Česká republika chránit životní prostředí, potřebuje ekonomický růst.</i>	82,6	80,2

V procentech souhlasných reakcí nedošlo k významnému posunu. Srovnáme-li je s britskými v roce 1993, která jsou 19, 38, 32 a 45 %, nemůžeme si nevšimnout obrovského rozdílu u poslední položky.¹⁹

I z těchto výroků vytvoříme škálu stejným způsobem, jako jsme postupovali při tvorbě škály *NEP*. Pojmenujeme ji *Ekonom*.²⁰ Maximální hodnota škály je pět, když respondent rozhodně souhlasil s každým z výroků, minimální hodnota je jedna, když respondent rozhodně nesouhlasil s každým z výroků. Průměrné hodnoty pro roky 1993 a 2000 jsou po řadě 3,09 a 3,12 a podle očekávání se neliší. Porovnáme-li v jednotlivých letech průměrné hodnoty škál *NEP* a *Ekonom* zjistíme, že v roce 1993 se významně neliší, zatímco v roce 2000 je průměrná hodnota škály *NEP* významně menší. To znamená, že rozdělení hodnot na škále *Ekonom* je posunuto směrem k vyšším hodnotám, respondentům jsou bližší hodnoty, které jsou podle teorie nového environmentálního paradigmatu v rozporu s novým environmentálním myšlením.

Pokud se domníváte, že ten, kdo je nízko na škále *Ekonom*, je vysoko na škále *NEP* a naopak, jste na omylu. Škály spolu kladně korelují, Pearsonův koeficient korelace má hodnotu 0,136 v roce 1993 a 0,270 v roce 2000. Lineární vztah se obzvlášť prosazuje v roce 2000.

Hodnota na škále <i>Ekonom</i>	Průměrný skóre na škále <i>NEP</i>	Hodnota na škále <i>NEP</i>	Průměrný skóre na škále <i>Ekonom</i>
Menší než 2,0	2,49	Menší než 2,0	2,80
2,0 až 2,5	2,68	2,0 až 2,5	3,10
2,5 až 3,0	2,75	2,5 až 3,0	3,13
3,0 až 3,5	2,87	3,0 až 3,5	3,26
3,5 až 4,0	3,07	3,5 až 4,0	3,37
Alespoň 4,0	3,24	Alespoň 4,0	3,60

¹⁸) Souhlasné odpovědi jsou rozhodně souhlasím nebo spíše souhlasím. Dopočet do 100 % tvoří odpovědi ani souhlas, ani nesouhlas, spíše nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím.

¹⁹) Britské údaje jsem převzala z Witherspoon [1994]. V textu posledního výroku ovšem nefigurovala Česká republika, ale samozřejmě Británie.

²⁰) Koeficient spolehlivosti je 0,49 v roce 1993 a 0,54 v roce 2000. Stejná škála má v práci Witherspoon [1994] název materialistická, ale protože by se to pletlo s materialisty podle Ingleharta, zvolila jsem název jiný.

Zjistili jsme tedy nekonzistenci v hodnocení, což obvykle nastává tehdy, když postoje jsou pouze povrchní, nepromyšlené.²¹ Domnívám se, že to není jen tím, ale že se zde také projevuje ta skutečnost, že vztah k životnímu prostředí a k jeho ochraně lze popsat jako sociální dilema. Všichni bychom byli rádi, kdyby životní prostředí bylo chráněno, ale naše vlastní zájmy nám diktují jeho vykořisťování a zlehčování, či dokonce popírání nepříznivých důsledků našeho konání.²²

Vědecké znalosti

Ovlivňují naše znalosti, naše informovanost vztah k životnímu prostředí? Respondentům bylo předloženo šest tvrzení, některá jsou podle současného stavu vědy pravdivá, některá nepravdivá. Respondenti měli pět možností odpovědi: rozhodně pravdivé, pravděpodobně pravdivé, pravděpodobně nepravdivé, rozhodně nepravdivé, neumím vybrat.

Rok výzkumu	Pravdivé/Nepravdivé	% správných odpovědí ²³	
		1993	2000
<i>Antibiotika dokáží zahubit bakterie, ne viry.</i>	Pravdivé	53,8	53,5
<i>Lidé se vyvinuli z nižších živočišných druhů.</i>	Pravdivé	74,7	67,6
<i>Všechny lidmi vyrobené chemikálie mohou způsobit rakovinu, když jich člověk požije dostatečně velké množství.</i>	Nepravdivé	33,4	35,0
<i>Ať je člověk vystaven jakémukoli stupni radioaktivity, určité následkem toho zemře.</i>	Nepravdivé	54,2	53,4
<i>Skleníkový efekt je způsoben dírou v zemské atmosféře.</i>	Nepravdivé	21,8	23,3
<i>Pokaždé, když spalujeme uhlí, ropu nebo zemní plyn, přispíváme ke skleníkovému efektu.</i>	Pravdivé	73,0	70,9

Významná změna v procentu správných odpovědí se projevila jen u druhého tvrzení, a to v nepříznivém směru.²⁴ Opět vytvoříme škálu, kterou nazveme **Znalosti**. Nejprve ohodnotíme odpovědi. Ten, kdo u pravdivého (nepravdivého) tvrzení odpoví rozhodně pravdivé (rozhodně nepravdivé), dostane skóre 2. Ten, kdo odpoví pravděpodobně pravdivé (pravděpodobně nepravdivé), dostane skóre 1. Kdo odpoví pravděpodobně nepravdivé (pravděpodobně pravdivé), dostane skóre -1. Kdo odpoví rozhodně nepravdivé (rozhodně pravdivé), nebo neumí vybrat, dostane skóre -2. Respondent je nakonec reprezentován

²¹) Obdobný výsledek se objevil i v britských datech z roku 1993. Škála, kterou zde nazýváme *NEP*, nebyla ale zcela totožná s romantickou škálou, která byla vytvořena ještě ze tří dalších položek, které dotazník z roku 2000 už neobsahuje. Škály *Ekonom* a materialistická byly stejné. Koeficient spolehlivosti u romantické škály byl 0,74, u materialistické 0,65 (viz Witherspoon [1994]).

²²) Jak upozorňuje jeden z recenzentů této stati (cituji), dilema myšlení a každodenního jednání přiznal již v 70. letech jeden z předních výzkumníků veřejného mínění v USA Daniel Yankelovich. O svých respondentech napsal: „Američané chtějí obojí – víc ekonomického bohatství a komfortu a zároveň také více osobní seberealizace, svobody i zdravého a krásného životního prostředí.“

²³) Pod správné odpovědi jsou zahrnuty odpovědi *rozhodně* nebo *pravděpodobně pravdivé* u pravdivých tvrzení a *rozhodně* nebo *pravděpodobně nepravdivé* u nepravdivých tvrzení. Při výpočtu procent jsou zahrnuti i ti, kteří neuměli vybrat.

²⁴) Pokles v procentu správných odpovědí u druhého tvrzení může být způsoben rozšířením alternativní teorie stvoření, která popírá Darwinovu vývojovou teorii. Většina vědců pracujících na tomto poli však stále považuje za správnou teorii vývojovou.

škálovou hodnotou, která vznikne jako součet skóreů dosažených u jednotlivých tvrzení vydělený šesti.²⁵ Maximální škálová hodnota je 2, minimální -2. Čím vyšší hodnota, tím lepší znalosti. Průměrná hodnota škály *Znalosti* je v roce 1993 rovna číslu 0,01, v roce 2000 je rovna zápornému číslu -0,03. Mezi těmito průměry není významný rozdíl, což znamená, že v průměru nevíme o nic více, než jsme věděli před sedmi lety.

Na otázku, položenou v úvodu předešlého odstavce odpovíme později, ale nyní nabízím alespoň dílčí poznatek. Škála *Znalosti* je záporně korelovaná se škálou *NEP* i se škálou *Ekonom*.^{26 27} Korelace jsou sice významné, ale nejsou velké, což nás bude provázet stále. Můžeme tedy říci, že u těch, kteří mají lepší znalosti, je nové environmentální vědomí na nižší úrovni, ale současně si více připouští rizika a naopak.

Názory na nebezpečnost různých zdrojů ohrožení životního prostředí

Rok výzkumu	% odpovědí mimořádně nebo velmi nebezpečné ²⁸	
	1993	2000
<i>Znečištění způsobené automobily.</i>	63,6	70,1
<i>Znečištění způsobené průmyslem.</i>	79,0	75,6
<i>Pesticidy a chemická hnojiva.</i>	66,2	64,5
<i>Znečištění řek, jezer a potoků.</i>	84,5	75,8
<i>Zvýšení světových teplot způsobené skleníkovým efektem.</i>	73,6	73,5
<i>Genetické upravování určitých druhů plodin.</i>	-	43,0
<i>Jaderné elektrárny.</i>	43,5	30,9

Významné rozdíly jsou u první, čtvrté a sedmé položky. Znečištění způsobené automobily je dnes považováno za větší nebezpečí pro životní prostředí než před sedmi lety, zatímco znečištění vodstva a zejména jaderné elektrárny se zdají dnes méně nebezpečné. Jaderné elektrárny podle našich respondentů dnes představují vůbec nejmenší nebezpečí ze sedmi uvedených. Ani genetické upravování plodin zatím nepatří mezi výrazně znepokojující faktory.

Stejným způsobem, který je popsán u konstrukce škály *NEP*, sestrojíme škálu *Nebezpečí* z prvních pěti zdrojů ohrožení.²⁹ Maximální hodnota škály je pět a je dosažena, když respondent považoval tato ohrožení za mimořádně nebezpečná. Minimální hodnota škály je jedna a je dosažena, když respondent zvolil u těchto ohrožení odpověď: vůbec není nebezpečné. Mezi průměrnými hodnotami škály, které jsou 3,92 v roce 1993 a 3,89 v roce 2000, není významný rozdíl. A je tu zase jeden neočekávaný výsledek, škály *Zna-*

²⁵) Koeficient spolehlivosti škály *Znalosti* je v obou výzkumech roven 0,44.

²⁶) Pearsonův koeficient korelace mezi škálou *Znalosti* a *NEP* je -0,258 v roce 1993 a -0,217 v roce 2000. Mezi škálou *Znalosti* a *Ekonom* je korelace rovna -0,153 v roce 1993 a -0,181 v roce 2000. Všechny tyto hodnoty se významně liší od nuly.

²⁷) Stejný výsledek, tj. záporný vztah mezi škálami byl pozorován i v britských datech z roku 1993. Jak už bylo řečeno, škály tam byly vytvořeny většinou z více položek a měly vyšší koeficienty spolehlivosti [srovnej s Witherspoon 1994].

²⁸) Dopočet do 100 % tvoří odpovědi *trochu nebezpečné*, *nepříliš nebezpečné*, *vůbec není nebezpečné*.

²⁹) Prvních pět je zvoleno proto, aby bylo dosaženo co nejvyšší hodnoty koeficientu spolehlivosti, který je tak roven 0,66 v roce 1993 a 0,68 v roce 2000.

losti a *Nebezpečí* nejsou korelované ani v roce 1993, ani v roce 2000. Škály *Ekonom* a *Nebezpečí* nejsou korelované v roce 1993, ale v roce 2000 jsou záporně korelované (-0,104). Čím výše je člověk na škále *Ekonom*, tím méně si připouští ohrožení životního prostředí. Škály *NEP* a *Nebezpečí* jsou v obou výzkumech kladně korelované (0,295 a 0,173). Čím výše je člověk na škále nového environmentálního vědomí, tím více vnímá nebezpečí, která ohrožují životní prostředí.

Proč nechráníme životní prostředí

Ohrožení životního prostředí si uvědomujeme, ale považujeme za nutné, abychom my sami dělali něco pro jeho ochranu? Nemáme náhodou v zásobě výmluvy, proč to není nutné nebo proč to nejde? Určitou odpověď na položenou otázku poskytují reakce na následující výroky.

Rok výzkumu	% souhlasných odpovědí ³⁰	
	1993	2000
<i>Pro člověka jako jsem já, je vlastně dost těžké dělat toho moc pro životní prostředí.</i>	56,7	48,0
<i>V životě jsou důležitější věci, než se starat o životní prostředí.</i>	-	29,6
<i>Nemá cenu, abych něco dělal(a) pro životní prostředí, pokud to nebudou dělat také ostatní lidé.</i>	-	36,9
<i>Mnohá tvrzení o ekologických hrozbách jsou zveličená.</i>	-	35,9

Srovnání s rokem 1993 je možné jen u prvního výroku, a tam pozorujeme významný pokles souhlasných reakcí. Existuje ale i tak stále značné procento lidí, kteří podceňují důležitost ochrany životního prostředí a důležitost vstřícného postoje každého jedince.

Z výše uvedených čtyř položek zkonstruujeme opět škálu, a nazveme ji *Výmluvy*.³¹ Maximální hodnota škály je pět a je jí dosaženo tehdy, když respondent vyjádřil rozhodný souhlas se všemi výroky. Minimální hodnota je jedna a nastává tehdy, když respondent se všemi výroky rozhodně nesouhlasil. Průměrná hodnota proměnné *Výmluvy* je 2,90. Tuto škálu, stejně jako předchozí budeme později využívat v regresích, na tomto místě jen konstatujeme, že je kladně korelovaná se škálou *NEP* (0,203) i se škálou *Ekonom* (0,411) a záporně korelovaná se škálou *Znalosti* (-0,129) a se škálou *Nebezpečí* (-0,204). Kladná korelovanost se škálou *NEP* je neočekávaná.

Co děláme pro ochranu životního prostředí

Nyní se už dostáváme k tomu, co je člověk ochoten v zájmu ochrany životního prostředí dělat, nebo co už dělá. Respondenti byli dotázáni, jak dalece jsou ochotni v zájmu ochrany životního prostředí platit mnohem vyšší ceny, platit mnohem vyšší daně, přijmout snížení své životní úrovně.

³⁰) Souhlasné odpovědi jsou rozhodně nebo spíše souhlasím. Dopočet do 100 % tvoří odpovědi ani souhlas, ani nesouhlas, spíše nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím.

³¹) Koeficient spolehlivosti je 0,65. Škála je vytvořena jen pro rok 2000, neboť v roce 1993 byl respondentům předložen pouze první výrok.

Rok výzkumu	% ochotných ³²	
	1993	2000
<i>Platit mnohem vyšší ceny</i>	27.5	30.5
<i>Platit mnohem vyšší daně</i>	16.9	16.2
<i>Přijmout snížení své životní úrovně</i>	19.5	21.1

Změny v procentu ochotných mezi roky 1993 a 2000 jsou statisticky nevýznamné u všech položek. Pro srovnání uvádím procento ochotných z roku 1993 v jiných zemích.

Ceny: Británie 48 %, Německo 50 %, Irsko 50 %, Španělsko 52 %, Itálie 68 %, Nizozemí 70 %. Daně: Irsko 24 %, Německo 34 %, Itálie 38 %, Británie 39 %, Španělsko 44 %, Nizozemí 49 %. Životní úroveň: Irsko 29 %, Británie 31 %, Španělsko 45 %, Nizozemí 48 %, Itálie 52 %, Německo 55 %.³³

Škála *Platit*, která charakterizuje naši ochotu přinášet osobní oběti, je vytvořená obvyklým způsobem z výše uvedených tří položek. Nabývá maximální hodnoty pět, když respondent u všech tří zvolil odpověď velmi ochoten a minimální hodnoty jedna, když respondent vždy odpověděl velmi neochoten.³⁴ Průměrná hodnota škály je 2,50 v roce 1993 a 2,40 v roce 2000 a rozdíl mezi nimi není významný. Proměnná *Platit* je v obou výzkumech záporně korelovaná s proměnnými *Ekonom* (-0,187, -0,172) a ve výzkumu z roku 2000 s proměnnou *Výmluvy* (-0,306).³⁵ Kladně korelovaná je s proměnnými *Znalosti* (0,139, 0,111), *Nebezpečí* (0,116, 0,146) a v roce 2000 velmi slabě též s proměnnou *NEP* (0,061).³⁶ Tyto výsledky, až na vztah ke škále *NEP*, který by měl být přesvědčivější, jsou v souladu s očekáváními.

Mezi aktivity, kterými každý může přispět k ochraně životního prostředí, patří třídění domácího odpadu. Respondentům byla položena tato otázka: Jak často si dáte práci, abyste třídil(a) domácí odpad – sklo, kovy, plasty, noviny atd. k recyklaci?

	Vždy	Často	Občas	Nikdy	Recyklace se neprovádí ³⁷
1993	12,5	14,8	18,0	8,6	46,0
2000	29,0	26,4	27,8	7,9	8,9

Na prvním místě je jistě velmi povzbudivé, že procento respondentů, kteří v roce 2000 uvedli, že se recyklace neprovádí, představuje jen jednu pětinu oproti stavu v roce 1993. Zvětšily se i podíly respondentů, kteří třídí vždy, často nebo aspoň občas. Pokud bychom zvažovali jen ty respondenty, kteří měli možnost třídít, pak významně přibýlo těch, kteří třídí vždy a významně ubylo těch, kteří netřídí nikdy.

³² Mezi ochotné jsou zařazeni ti, kteří uvedli, že jsou velmi nebo spíše ochotní. Dopočet do 100 % tvoří ti, kteří odpověděli: *ani ochoten, ani neochoten, spíše neochoten, velmi neochoten*.

³³ Údaje jsem převzala od Daltona a Rohrschneidera [1998].

³⁴ Koeficient spolehlivosti poprvé překročil hodnotu 0,70. Pro rok 1993 je 0,78, pro rok 2000 je 0,76.

³⁵ Proměnnou *Výmluvy* lze vytvořit jen v roce 2000.

³⁶ Tato hodnota je hranicí významnosti. V roce 1993 byla odpovídající hodnota Pearsonova korelačního koeficientu 0,010, a ta je nevýznamná.

³⁷ Údaje jsou v procentech.

Další aktivita na ochranu životního prostředí se nabízí majitelům aut. Otázka zněla: Jak často omezujete jízdu autem z důvodu ochrany životního prostředí?³⁸

	Vždy	Často	Občas	Nikdy ³⁹
1993	2,4	8,6	39,3	49,7
2000	5,8	14,7	35,7	43,8

Významně přibýlo těch, kteří omezují jízdy autem vždy nebo často a významně ubylo těch, kteří je neomezují nikdy.

Mezi aktivity, které už patří mezi veřejné či politické, patří členství v nějaké skupině, jejímž hlavním cílem je pečovat o životní prostředí nebo je chránit, dále podpis petice týkající se životního prostředí, finanční podpora nějaké ekologické skupiny a účast na protestu nebo demonstraci týkající se životního prostředí. Členství v nějaké ekologické organizaci u nás není vůbec obvyklé, neboť členové tvoří shodně v obou výzkumech pouhých tři procenta. Petici týkající se životního prostředí podepsalo během posledních pěti let 14,5 % respondentů výzkumu 1993 a 14,0 % z výzkumu 2000. Peníze na podporu nějaké ekologické skupiny dalo během posledních pěti let 5,9 % respondentů z výzkumu 1993 a 8,6 % respondentů z výzkumu 2000, což je významný přírůstek. Zato účast na protestu či demonstraci týkající se životního prostředí během posledních pěti let klesla z 5,8 % v roce 1993 na 2,4 % v roce 2000. Proměnná *Aktivita* nabývá hodnotu jedna, jestliže respondent uvedl alespoň jednu ze zmíněných aktivit, tj. členství v nějaké ekologické skupině, podpis petice, finanční podporu, účast na protestu a hodnotu nula, když respondent neuvedl ani jednu z nich. Alespoň jednu z aktivit uvedlo 21,8 % respondentů v roce 1993 a 21,9 % respondentů v roce 2000.

V této chvíli máme definované téměř všechny proměnné, které vstoupí do regresních rovnic. Zbývá už jen pohlaví, věk a vzdělání. Proměnná *Muž* se rovná jedné, je-li respondent muž a rovná se nule, je-li respondent žena. Proměnná *Mladí* nabývá hodnotu jedna pro všechny respondenty ve věku 18-29 let a nula pro respondenty třicetileté a starší. Proměnná *Starí* se rovná jedné pro respondenty šedesátileté a starší a rovná se nule pro respondenty ve věku 18-59 let. Proměnná *Maturita* nabývá hodnotu jedna pro ty respondenty, jejichž nejvyšší dosažené vzdělání skončilo alespoň maturitou a nabývá hodnotu nula, pokud tomu tak nebylo.

Regresní analýza dat z výzkumu 2000

Začneme s proměnnou *NEP* v roli vysvětlované. Mezi možné kandidáty na vysvětlující proměnné jsem na základě výše uvedených teorií a hypotéz zahrnula proměnné *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Starí*, *Postmaterialista*, *Smišený* (postmaterialismus), *Věří*, *Neví* (víra v Boha), *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi* (kulturní teorie), *Polor*, *Autlib*, *Ekonom*, *Znalosti*.⁴⁰ Významnými se ukázaly *Ekonom* (0,227; 0,000),⁴¹ *Maturita* (-0,108; 0,000),

³⁸) Auto nemělo 41,9 % respondentů v roce 1993 a 31,3 % respondentů v roce 2000.

³⁹) Údaje jsou v procentech.

⁴⁰) Používám metodu Regression z SPSS 10.0. Vlivné proměnné vybírám pomocí metody Stepwise a odhady regresních koeficientů pak počítám už jen s těmito vybranými proměnnými. Při výpočtu korelačního koeficientu mezi dvěma proměnnými používám případy, které mají platné hodnoty pro tuto dvojici, nikoliv jen případy, které mají platné hodnoty pro všechny proměnné vstupující do analýzy. Kontroluji kolinearitu.

Příroda (0,174; 0,000), **Věří** (0,070; 0,028), **Znalosti** (-0,107; 0,001), **Fatal** (0,079; 0,009), **Hier** (-0,086; 0,004), **Indi** (-0,079; 0,008), **Autlib** (-0,117; 0,000). Hodnota R^2 je 0,188, hodnota adjustovaného R^2 je 0,182.⁴² Při kontrole ostatních proměnných je nové environmentální vědomí vlastnější a) lidem s nižším vzděláním než lidem, kteří mají alespoň maturitu, b) lidem, kteří věří v Boha nebo v nějakou vyšší moc než lidem, kteří nevěří nebo si nejsou jisti, c) fatalistům než ostatním, d) lidem, kteří považují přírodu za posvátnou či duchovní než lidem, kteří ji považují jen za důležitou, nikoliv za posvátnou či duchovní. Je méně vlastní a) hierarchistům než ostatním, b) individualistům než ostatním, c) těm, kteří mají větší vědecké a environmentální znalosti než těm, kteří je mají menší, d) liberálům než autoritářům. Je tu opět přítomen i rozpor, který jsme pozorovali na dvourozměrné úrovni: Při kontrole ostatních proměnných je člověk tím výše na škále *NEP*, čím výše je na škále *Ekonom* a naopak. Významný vliv rovnostářství, který bychom mohli očekávat podle zakladatelů kulturní teorie, se neprojevil.⁴³

Mezi vysvětlující proměnné pro škálu *Ekonom* jsem zahrnula *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Starí*, *Postmaterialista*, *Smíšený*, *Věří*, *Neví*, *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi*, *Polor*, *Autlib*, *NEP*, *Znalosti*. Významný vliv mají *NEP* (0,231; 0,000),⁴⁴ *Muž* (0,117; 0,000), *Příroda* (-0,188; 0,000), *Postmaterialista* (-0,061; 0,044), *Znalosti* (-0,091; 0,003), *Egal* (-0,078; 0,009), *Mladí* (-0,072; 0,020), *Autlib* (-0,188; 0,000). Hodnota R^2 je 0,194 a hodnota adjustovaného R^2 je 0,187. Při kontrole ostatních proměnných jsou názory ekonomů bližší a) mužům než ženám, b) střední a starší generaci než mladé, c) autoritářům než liberálům, d) smíšeným a materialistům než postmaterialistům, e) těm, kteří nepovažují přírodu za posvátnou či duchovní než těm, kteří ji za takovou považují. Názory ekonomů jsou vzdálenější a) rovnostářům než ostatním, b) těm, kteří mají větší vědecké a environmentální znalosti než těm, kteří mají menší znalosti. Nejsilnější, a samozřejmě opět kladný vztah je se škálou *NEP*.

K vysvětlení zařazení na škále *Nebezpečí* jsem použila proměnné *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Starí*, *Postmaterialista*, *Smíšený*, *Věří*, *Neví*, *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi*, *Polor*, *Autlib*, *NEP*, *Znalosti*, *Ekonom*. Významný vliv z nich mají *Ekonom* (-0,166; 0,000),⁴⁵ *NEP* (0,229; 0,000), *Maturita* (0,109; 0,001), *Postmaterialista* (0,088; 0,006), *Autlib* (-0,119; 0,001), *Polor* (0,083; 0,011). Hodnota R^2 je mimořádně nízká, pouhých 0,088, hodnota adjustovaného R^2 je 0,082. Při kontrole ostatních proměnných, považují nebezpečí pro přírodu, které plyne z různých zdrojů znečištění za závažnější a) postmaterialisté než smíšené a materialisté, b) lidé mající alespoň maturitu než ostatní, c) lidé s vyšší úrovní nového environmentálního vědomí než lidé s nižší úrovní nového environmentálního vědomí, d) lidé, kterým jsou vzdálenější názory ekonomů než lidé, kterým jsou bližší, e) autoritáři než liberálové, f) pravicově orientovaní než levicově orientovaní. Vliv rovnostářů se neprojevil zde ani na dvourozměrné úrovni.

⁴¹) První číslo v závorce je standardizovaná odhadnutá hodnota regresního koeficientu, druhé číslo je dosažená hladina významnosti.

⁴²) R^2 je koeficient mnohonásobné determinace, který je mírou dobré shody modelu a dat. Jeho stonásobek se interpretuje jako procento variability v závisle proměnné, které je vysvětleno nezávislými proměnnými. Adjustované R^2 je lepší mírou dobré shody než R^2 , protože bere v úvahu i počet nezávislých proměnných, které v regresi vystupují.

⁴³) Ani na dvourozměrné úrovni není vztah významný.

⁴⁴) Viz poznámku 41.

⁴⁵) Viz poznámku 41.

Do lineární regrese se závislou proměnnou *Výmluvy* vstoupily v roli nezávislých proměnné *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Staří*, *Postmaterialista*, *Smíšený*, *Věří*, *Neví*, *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi*, *Polor*, *Autlib*, *NEP*, *Znalosti*, *Ekonom*, *Nebezpečí*. Významné hodnoty regresních koeficientů jsou u *Nebezpečí* (-0,173; 0,000),⁴⁶ *Ekonom* (0,309; 0,000), *NEP* (0,143; 0,000), *Maturita* (-0,077; 0,009), *Příroda* (-0,066; 0,034), *Věří* (-0,143; 0,000), *Fatal* (0,086; 0,003), *Staří* (0,066; 0,022). Hodnota koeficientu R^2 je 0,258, hodnota adjustovaného R^2 je 0,252. Při kontrole ostatních proměnných, vznášejí argumenty, které mají ospravedlnit malý zájem o ochranu životního prostředí více a) lidé šedesátiletí a starší než lidé ve věku 18 až 59 let, b) fatalisté než ostatní, c) lidé s nižším vzděláním než ti, co mají alespoň maturitu, d) lidé, kteří si méně připouštějí ohrožení přírody, e) nevěřící nebo ti, co nemají jasno než věřící, f) lidé, kteří považují přírodu jen za důležitou než ti, kteří ji považují za posvátnou či duchovní, g) lidé, kteří jsou výše na škále *Ekonom* než ti, kteří jsou níže, ale i ti, kteří jsou výše na škále *NEP* než ti, kteří jsou níže.

Proměnná *Aktivita* je dichotomická, proto použijeme logistickou regresi. Jako nejlepší se ukázal model s proměnnými *Nebezpečí* (2,7; 0,000),⁴⁷ *Muž* (1,6; 0,012), *Nevěří* (0,5; 0,002), *Znalosti* (1,5; 0,003), *Výmluvy* (0,6; 0,000) a *Autlib* (1,5; 0,008). Hodnota Nagelkerkova R^2 je 0,184.⁴⁸ Šance aktivity⁴⁹ je větší pro muže než pro ženy, je menší pro nevěřící než pro ty, co nevědí nebo věří. Je menší pro autoritáře než pro liberály. Roste se zvětšujícími se obavami o životní prostředí a se zvětšujícími se vědeckými a environmentálními znalostmi. Klesá s tím, jak sílí intenzita výmluv, proč se nedá nic dělat. Na dvourozměrné úrovni bychom našli další vztahy, například aktivní lidé jsou v průměru významně níže na škále *Ekonom* než neaktivní. Lidé, kteří považují přírodu za posvátnou či duchovní, jsou aktivnější než lidé, kteří ji považují jen za důležitou, postmaterialisté jsou aktivnější než materialisté nebo smíšení, lidé šedesátiletí a starší jsou méně aktivní než ostatní, lidé, kteří alespoň občas omezují jízdu autem jsou aktivnější než ti, kteří ji neomezují nikdy, lidé vzdělanější jsou aktivnější než lidé s nižším vzděláním.

Dostáváme se k poslední proměnné, kterou chceme vysvětlit, a tou je *Platit*. Mezi kandidáty na vysvětlující proměnné jsem zahrnula *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Staří*, *Materialista*, *Věří*, *Neví*, *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi*, *Polor*, *Autlib*, *NEP*, *Znalosti*, *Ekonom*, *Nebezpečí*, *Výmluvy* a *Aktivita*. Významnými prediktory jsou *NEP* (0,177; 0,000), *Maturita* (0,090; 0,004), *Příroda* (0,111; 0,000), *Materialista* (-0,085; 0,006), *Fatal* (-0,115; 0,000), *Aktivita* (0,076; 0,015), *Autlib* (0,155; 0,000), *Polor* (0,067; 0,029), *Výmluvy* (-0,224; 0,000). Hodnota koeficientu R^2 je 0,214, hodnota adjustovaného R^2 je 0,206. Při kontrole ostatních proměnných jsou ochotnější k finančním obětím pro ochranu životního prostředí a) lidé, kteří mají alespoň maturitu než ostatní, b) lidé, kteří považují přírodu za posvátnou či duchovní než ti, kteří ji považují jen za důležitou, c) postmaterialisté a smíšení než materialisté, d) aktivní v ochraně životního prostředí než neaktivní, e) pravicově orientovaní než levicově orientovaní, f) liberálové než autoritáři, g) lidé, u nichž je rozvi-

46) Viz poznámku 41.

47) První číslo v závorce je hodnota $\exp(\beta)$, druhé číslo je dosažená hladina významnosti.

48) Nagelkerkovo R^2 je určitou obdobou koeficientu R^2 z lineární regrese.

49) Šance aktivity je definovaná jako $P(\text{Aktivita} = 1) / P(\text{Aktivita} = 0)$, kde P je symbol pro pravděpodobnost.

nutější nové environmentální myšlení než lidé, u nichž je toto vědomí na nižší úrovni. Méně ochotní jsou fatalisté než ostatní. Ochota klesá s tím, jak sílí intenzita výmluv.⁵⁰

Závěry

Ve všech regresích se setkáváme s nízkou hodnotou koeficientu determinace, zbývá tedy mnoho nevysvětlené variability v hodnotách závisle proměnných. Pohlaví mělo významný efekt pouze při predikci umístění na škále *Ekonom*, když mužům byly názory ekonomů bližší než ženám a dále se ukázalo, že muži jsou aktivnější než ženy ve smyslu členství v ekologických organizacích, podpisování petic, účasti na demonstracích atd. Vzdělání mělo významnou roli při predikci umístění na škále *NEP*, a to v opačném smyslu, než bychom čekali, dále při predikci umístění na škále *Nebezpečí* – ohrožení přírody považují za závažnější lidé vzdělanější, kteří se rovněž méně vymlouvají, že nemá cenu něco dělat pro životní prostředí a jsou ochotnější přinášet i finanční oběti. Věk se prosazuje u škály *Ekonom*, kdy názory, které reprezentuje jsou nejvzdálenější mladým. Staří se více vymlouvají, že nemá cenu něco dělat pro životní prostředí, ale kupodivu jak plyne ze vztahu mezi věkem a tříděním odpadků, jsou to právě šedesátiletí a starší, kteří třídí nejvíce. Mladí ve věku 18-29 let třídí nejméně.⁵¹ Naše výsledky se tedy řadí k těm, které odhalují nejednoznačnost směru působení vzdělání a věku ve vztahu k životnímu prostředí.

Vztah k přírodě významně ovlivňuje proměnné *NEP*, *Ekonom*, *Výmluvy* a *Platit*. Kdo považuje přírodu za posvátnou či duchovní, je přístupnější novému environmentálnímu myšlení a ochotnější k obětem ve prospěch životního prostředí, jsou mu vzdálenější názory, které bagatelizují ohrožení životního prostředí, méně se vymlouvá, že sám nic nezmuže. Tento výsledek je v souladu s očekáváními. Kohák [1998] se domnívá, že věřící člověk je spíše někdo, kdo si cosi myslí, ne cosi prožívá, ne nějak výrazně žije. Z provedených analýz však přece jen vyplynul určitý vztah mezi vztahem k životnímu prostředí a vírou. Kdo věří v Boha nebo v nějakou vyšší moc, je výše na škále *NEP* a níže na škále *Výmluvy* než nevěřící a nerozhodní. Nevěřící jsou i méně aktivní v boji za ochranu životního prostředí než věřící nebo nerozhodní.

Specifické názory kulturních typů se významně projeví v postoji k výročkám charakterizujícím nové environmentální myšlení, k výmluvám a k materiálním obětem, ale analyzovaná data nepotvrdila názor, že environmentální aktivismus je zakořeněn v rovnostářském prostředí, a to ani na dvourozměrné úrovni. Nejčastěji se odlišovali fatalisté. Ve srovnání s ostatními jsou výše na škále *NEP* a *Výmluvy* a níže na škále *Platit*, což myslím dobře koresponduje s jejich životním postojem. Postmaterialistům jsou vzdálenější názory propagující ekonomický růst a zlehčující ohrožení přírody, neboť ho současně i více vnímají. Postmaterialisté jsou také ochotnější platit vyšší ceny, daně a přijmout

⁵⁰) Pokud bychom mezi vysvětlující proměnné zahrnuli i *Omezují* a *Třídím*, definované tak, že *Omezují* = 1, jestliže alespoň někdy omezují jízdu autem a *Omezují* = 0, jestliže nikdy neomezují jízdu autem z důvodu ochrany životního prostředí a *Třídím* = 1, jestliže alespoň občas třídím odpadky a *Třídím* = 0, jestliže je nikdy netřídím, i když mohu, pak vymizí významný efekt proměnné *Aktivita* a uplatní se významný kladný efekt proměnné *Omezují* a *Třídím*. Regrese je ovšem prováděna s menším počtem respondentů, neboť značná část buď nemá auto, nebo nemá možnost odpadky třídít.

⁵¹) Z mladých uvedlo jen 43 %, že alespoň občas třídí, zatímco z šedesátiletých a starších to bylo 71 %.

snížení své životní úrovně v zájmu ochrany životního prostředí. V rámci celého komplexu vysvětlujících proměnných nepatřil vliv postmaterialistického myšlení k nejsilnějším. Politická orientace významně ovlivňovala jen proměnné *Nebezpečí* a *Platit*. Lidé pravice orientovaní vnímají silněji ohrožení přírody a jsou také ochotnější přinášet oběti než lidé levicově orientovaní.

Škála *Autlib*, na jejímž dolním konci jsou autoritáři a na jejímž horním konci jsou liberálové, významným způsobem vysvětlovala všechny proměnné s výjimkou proměnné *Výmluvy*. Čím má člověk silnější autoritářské sklony, tím výše je na škále *NEP*, *Ekonom* a *Nebezpečí* a tím níže je na škále *Platit*, tím méně je aktivní v boji za ochranu životního prostředí. Čím má člověk silnější liberální sklony, tím níže je na škále *NEP*, *Ekonom* a *Nebezpečí* a tím výše je na škále *Platit* a tím je aktivnější v boji za ochranu životního prostředí. Aktivní obrana životního prostředí je tedy spojena spíše s liberály než s autoritáři, i když paradoxně vnímají různá nebezpečí ohrožující přírodu méně intenzivně než autoritáři. Paradoxů se ostatně v těchto datech objevilo více, zejména kladná korelovanost škál *NEP* a *Ekonom* a jejich působení ve stejném směru na proměnnou *Výmluvy*. Tyto a další pozorované nekonzistence pramení zřejmě z povrchnosti a nepromyšlenosti postojů, z malých znalostí, ze strkání hlavy do písku a z dilemat, která problematika vztahu k přírodě a její ochraně vytváří.

Změny, které nastaly mezi rokem 1993 a 2000, nenasvědčují tomu, že by u nás došlo k významnému posunu v pojmání přírody ve smyslu nového environmentálního paradigmatu. Spíše naopak. Klesl počet lidí, kteří jsou schopni připustit, že příroda má hodnotu sama o sobě, klesl počet lidí, kteří se uvědomují slabiny vědy, klesl i počet lidí, kteří si připouštějí dopady ekonomického růstu na přírodu. Jeden z recenzentů navrhuje vysvětlení této situace, které je podle jeho názoru poměrně široce přijímáno v samotné ekologické komunitě. Citují: „Jedná se o to, že vzestup ekologického uvědomění koncem 80. let měl své specifické důvody, které v letech 90. již nepůsobí. Sloužil tehdy jako jeden z relativně méně riskantních projevů nesouhlasu s režimem. S pádem režimu řada lidí ve svém ekologickém procitání výrazně polevila. Protože navíc od roku 1989 vzniká řada poloprofessionalizovaných environmentálních organizací, mohou mnozí lidé delegovat starost o životní prostředí na ně, věnovat se jiné činnosti a dělat si starosti s úplně jinými problémy.“ Pozitivní je, že více lidí si uvědomuje škodlivé dopady automobilů na životní prostředí a méně lidí nikdy neomezuje jízdu autem z důvodu ochrany životního prostředí, nicméně stále ještě 44 % majitelů aut nikdy neomezuje jízdu autem z důvodu ochrany životního prostředí. Ke zlepšení došlo ve vztahu k třídění odpadků, ale i tady máme ještě velké rezervy.

Ještě skoro 40 % lidí si myslí, že nemá cenu něco dělat pro životní prostředí, když to nedělají všichni. Jenže, jak říká Kohák [1998], ono *všichni* sestává ze samých *já sám*. Pozitivní je, že klesl počet lidí, kteří si myslí, že pro obyčejného člověka je dost těžké dělat mnoho pro životní prostředí, ale je jich stále ještě skoro polovina. Je-li to důvodem k nicnedělání, pak stále platí, že *nikdo nedělá větší chybu než ten, kdo nedělá nic jen proto, že může udělat jen málo* [Kohák 1998]. Pozitivní změna nastala v náhledu na používání zvířat k lékařským pokusům, přesto stále ještě skoro 70 % lidí souhlasí s těmito pokusy a manifestuje tak svou nadřazenost, svůj lidský rasismus. Přitom do vztahu člověka ke zvířatům se promítá vztah člověka k přírodě jako celku. Zastoupení lidí ochotných v zájmu ochrany životního prostředí platit mnohem vyšší ceny, vyšší daně nebo přijmout snížení své životní úrovně je v roce 2000 stejné jako v roce 1993, což se nám ve světle celkového vyznění může jevit jako pozitivní zjištění.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde je členkou výzkumného týmu „Sociální stratifikace“. Okruh jejího zájmu je značně široký a zahrnuje problematiku nerovností, volební chování, hodnoty, vztah k životnímu prostředí, ale i popularizaci statistických metod analýzy dat.

Literatura

- Abramson, P. R. 1997. „Postmaterialism and Environmentalism: A Comment on an Analysis and a Reappraisal.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 21-22.
- Brechin, S. R., W. Kempton 1997. „Beyond Postmaterialist Values: National versus Individual Explanations of Global Environmentalism.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 16-20.
- Caulkins, D. D. 1999. „Is Mary Douglas's Grid/Group Analysis Useful for Cross-Cultural Research?“ *Cross-Cultural Research* 33: 108-128.
- Coughlin, R. M., Ch. Lockhart 1998. „Grid-Group Theory and Political Ideology.“ *Journal of Theoretical Politics* 10(1): 33-58.
- Dalton, R., R. Rohrschneider 1998. „The Greening of Europe.“ Pp. 101-123 in *British and European Social Attitudes, the 15th BSA Report*, ed. by R. Jowell, J. Curtice, A. Park, L. Brook, K. Thomson, and C. Bryson. Aldershot: Ashgate.
- Davidson, D. J., W. R. Freudenburg 1996. „Gender and Environmental Risk Concerns. A Review and Analysis of Available Research.“ *Environment and Behavior* 28(3): 302-339.
- Dietz, T., P. C. Stern, G. A. Guagnano 1998. „Social Structural and Social Psychological Bases of Environmental Concern.“ *Environment and Behavior* 30(4): 450-471.
- Douglas, M., A. Wildavsky 1982. *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley: University of California Press.
- Dunlap R. E., A. G. Mertig 1997. „Global Environmental Concern: An Anomaly for Postmaterialism.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 24-29.
- Eckberg, D. L., T. J. Blocker 1996. „Christianity, Environmentalism, and the Theoretical Problem of Fundamentalism.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 35(4): 343-355.
- Ellis, R. J., F. Thompson 1997. „Culture and the Environment in the Pacific Northwest.“ *American Political Science Review* 91(4): 885-897.
- Guth, J. L., J. C. Green, L. A. Kellstedt, C. E. Smidt 1995. „Faith and the Environment: Religious Beliefs and Attitudes on Environmental Policy.“ *American Journal of Political Science* 39(2): 364-382.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Karp, D. G. 1996. „Values and Their Effect on Pro-Environmental Behavior.“ *Environment and Behavior* 28(1): 111-133.
- Keller, J., F. Gál, P. Frič 1996. *Hodnoty pro budoucnost*. Praha: G plus G.
- Kemper, T. D., R. Collins 1990. „Dimensions of Microinteraction.“ *American Journal of Sociology* 96(3): 32-68.
- Kidd, Q., A. Lee 1997. „Postmaterialist Values and the Environment: A Critique and Reappraisal.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 1-15.
- Kohák, E. 1998. *Zelená svatozář*. Praha: SLON.
- Lee, A., Q. Kidd 1997. „More on Postmaterialist Values and the Environment.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 36-43.

- Matějů, P., K. Vlachová 1998. „Role politicky relevantních hodnot ve volebním rozhodování v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 171-193.
- Pachlke, R. 1989. *Environmentalism and the Future of Progressive Politics*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Pierce, J. C. 1997. „The Hidden Layer of Political Culture: A Comment on ‚Postmaterialist Values and the Environment: A Critique and Reappraisal‘.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 30-35.
- Rohrschneider, R. 1993. „Environmental Belief Systems in Western Europe.“ *Comparative Political Studies* 26(1): 3-29.
- Řeháková, B. 2001. „Změny hodnot v České republice a Inglehartova hodnotová typologie.“ *Sborník prací fakulty sociálních studií brněnské univerzity Sociální studia* 6: 47-71.
- Samdahl, D. M., R. Robertson 1989. „Social Determinants of Environmental Concern: Specification and Test of the Model.“ *Environment and Behavior* 21(1): 57-81.
- Scherhorn, G. 1993. „Über Konsumentenverhalten und Wertewandel: die Notwendigkeit der Selbstbestimmung.“ In: *Politische Ökologie Special*, September/October.
- Scherhorn, G. 1995. „Pro-und postmaterielle Verhaltungen in der Industriegesellschaft.“ In *Jahrbuch Ökologie 1995*. München: Beck.
- Soukup, P. 2001. „ISSP – Životní prostředí.“ *Sociologické texty/Sociological papers* 01: 6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Spector, P. E. 1992. „Summated Rating Scale Construction.“ *Sage University Paper Series on Quantitative Applications in the Social Sciences*, series no. 07-082. Newbury Park, CA: Sage.
- White, L. 1967. „The Historical Roots of our Ecological Crisis.“ *Science* 155: 1203-1207.
- Witherspoon, S. 1994. „The Greening of Britain: Romance and Rationality.“ Pp. 107-139 in *British Social Attitudes: the 11th Report*, ed. by R. Jowell, J. Curtice, L. Brook, and D. Ahrendt. Aldershot: Dartmouth Publishing.